

Sistematičen antisistem

CVETKA TÓTH

POVZETEK

Prispevek, naslovljen kot Sistematičen antisistem, podrobneje govori o modelski analizi oziroma o modelih negativne dialektike, kakor jo je razvijal Theodor Wiesengrund Adorno v svojem zelo znanem delu Negativna dialektika (1966). Adornov antisistem še vedno ohranja nekatere najbolj bistvene vidike tradicionalnega sistema, tj. sistematičnost in enciklopedičnost, vendar zanimanje filozofskega preučevanja pomakne od občega k posebnemu in posamičnemu, celo k fragmentu. Negativna dialektika pojmovana kot "skupek modelskih analiz", ravno z modelom skuša dojeti konkretnost; v tem kontekstu pa zelo vidno izstopata pomen in vpliv Kantove filozofije na Adorna. Zaključni del prispevka opozarja na izstopajoč metodološki pomen v konstrukciji dela Negativna dialektika, ki je mnogo pomembnejši in odločilnejši za presojo celotne Adornove filozofije kot filozofskozgodovinski. Za razumevanje Adornove filozofije nima izključnega in prednostnega pomena njegova filozofija zgodovine.

ABSTRACT

ON A SYSTEMATIC ANTISYSTEM

The article entitled "On a Systematic Antisystem" concentrates on the model analysis, or rather on the models of negative dialectics as it was developed by Theodor Wiesengrund Adorno in his widely known work Negative Dialectics (1966). While Adorno's antisystem does retain some of the most salient features of the traditional system - viz. systematicity and encyclopedicity - it shifts the focus of philosophical attention from the general to the particular and the individual, and even to the fragment. It is precisely by employing the model that the negative dialectics conceived of as "an ensemble of analyses of models" attempts to comprehend concreteness; in this context, the influence and significance of Kant's philosophical thought as reflected in Adorno are clearly salient factors. The concluding part underscores the conspicuous methodological importance in the construction of the work Negative Dialectics, which is far more relevant and decisive than the historicophilosophical aspect in terms of assessing Adorno's philosophical thought in toto. Adorno's philosophy of history is not exclusive and preferential when it comes to understanding his philosophy.

Kako razumeti, da Adornova misel kljub vsej svoji kritiki sistema, odklanjanju sistematičnosti, metode, vendar ni sistematična, pa tudi ne brez metode in ne brez sistema. Vsak filozof je v filozofiji to, kar je, po svoji metodi. Tudi Adorno. Priznati mu je treba, da je s svojimi razmišljanji o tem, kaj je metoda, povedal več kot kdor koli drug v novejši filozofiji. Trditev je sicer drzna, toda že sama konstrukcija dela *Negativna dialektika* to potrjuje. V predgovoru *Negativne dialektike* jo Adorno sam označuje za "antisistem".¹

Kaj v Adornu zbuja odpor do sistema? Kot enega izmed možnih odgovorov na to vprašanje bi lahko imeli tega, ki ugotavlja, da je v sistemu, kjer je človek v središču, to mnenje hkrati pobrateno še (fašizem kot najbolj konsekvantno udejanjenje) z zaničevanjem ljudi. Eden redkih, ki so na glas izgovorili takšen misterij, je bil Nietzsche, zato se je Adorno pogosto skliceval nanj. Sicer teoretsko zastavljen program demontaže sistema temelji še na nekem zelo zanimivem dejstvu, namreč na Adornovem odklanjanju šole kot institucije.

Kako jo je doživljal v svojem otroštvu, še dodatno pojasnjuje njegovo odklanjanje sistema, kajti takratna šola je bila sistem represije, ki je pripravljala prihodnje kolovodje smrti tretjega rajha. Že površni poznavalec Adornove misli to razbere iz 123. aforizma v *Minimi Moraliji* z naslovom *Der böse Kamerad*. "Dejansko bi moral fašizem izpeljati iz spominov na svoje otroštvo. Kot kakšen osvajalec je v najbolj oddaljene province razposlal svoje apostole, prej preden jih je osvojil: moje šolske tovariše."² Z neko zelo prefinjeno, samo Adornu lastno senzibilnostjo, poroča o svojem občutku, kako grozljivo so zatirali vsi vsakega. Zato je lahko že v letu 1935 zapisal: "V fašizmu je mora otroštva prišla do same sebe."³ Vsekakor Adornovo doživljanje teh dejstev ni nepomembno pri oblikovanju njegove teoretske misli, po svoje celo zelo nazorno demonstrira njegovo pojmovanje smisla filozofske refleksije kot nereduciranega izkustva v mediju pojmovne refleksije.

Kaj izhaja iz Adornove kritike sistema, predvsem na teoretski ravni? Ne glede na številne in pogoste kritike sistema je treba reči, da tudi Nietzschejeva misel ni nepovezan in brez reda na kup zmetan tok misli, prepuščen zgolj trenutnim, bolj ali manj domiselnim prebliskom. Nedvomno že prva in izhodiščna težava pri razumevanju tako Adornove kot Nietzschejeve kritike sistema pa je ravno v tem, da ni njuna kritika glede na miselno posredovanje in izpeljavo nikdar kaotična.

Pri tovrstni kritiki sistema je njen paradoks v tem, da z njo v bistvu zatrujemo sistematičnost. Ostaja torej vprašanje: v čem je razvidna sistematičnost na podlagi Adornovega prispevka? V tem kontekstu vsekakor velja pritrditi oceni, da je "ideja 'negativne dialektike' ideja neke konsekvantne sistematike, ki se želi sistematično razviti kot antisistematika".⁴

"Sistem predstavitvena forma totalitete"⁵ kot nekaj povsem racionalnega in kar povrh tega nastopa še docela po sebi, je po Adornu "že od vsega začetka antinomičen".⁶ Ugotavlja, da antinomičnost potrjujejo že zgodnji začetki novoveških sistemov, od katerih je vsak kasnejši uničil prejšnjega. Razlog je po Adornu v tem, ker sistem kot uveljavljeni ratio prihaja v protislovje s stvarnostjo, ki jo skuša dojeti. Pri tem si jo vedno bolj podreja s svojimi

1 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, Gesammelte Schriften, Band 6, Suhrkamp 1973, str. 10.

2 Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*. Reflexionen aus dem beschädigten Leben, Gesammelte Schriften 4, Suhrkamp, Frankfurt 1980, str. 217.

3 *Ibidem*, str. 218.

4 Kurt Weisshaupt: *Adornos Modellanalyse als Idee einer Systematik Negativer Dialektik*. Cit. iz: *Ist systematische Philosophie möglich?* (Hrsg. von Dieter Henrich), *Hegel-Studien, Beiheft 17*, Bouvier Verlag, Bonn 1977, str. 687.

5 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 35.

6 *Ibidem*, str. 32.

aksiomi, pozneje z identiteto in se tako tudi vedno bolj od nje oddaljuje. Kakor lahko razberemo iz Adornove kritike sistemov in njegovega teoretskega poskusa demontaže sistemov, je v njih zavračal ravno to, da v bistvu po krivem prisegajo, kako je red idej in pojmov enak redu stvari.

Iz Adornove kritike sistema izhaja tudi priznanje sistemu. "Kajti kritika sistema preprosto ne likvidira. Na vrhuncu razsvetljenstva je d'Alambert upravičeno razlikoval med *esprit de système* in *esprit systématique* in metoda enciklopedije je to upoštevala."⁷ Pri sistemu Adorna očitno privlačuje njegova sistematičnost in enciklopedičnost. Zato ni napačna trditev, da si Adorno v bistvu prizadeva to dvoje iztrgati absolutizmu sistema. Vsekakor je treba ohranjati tisto dinamiko in energijo posredovanja, s pomočjo katere se izgrajuje sistem pri Heglu. Temu je dal Adorno mnogo več priznanja kot scientističnim sistemom in njihovi potrebi po redu.

Skratka, filozofski idealizem je že znal prisluhniti temu, kako predmeti med seboj komunicirajo, zato je celo absolutnemu idealizmu priznaval, da njegova "konceptcija v sprevrnjeni obliki spominja na koherenco neidentičnega", ki jo žal "poškoduje ravno deduktivna sistematika"⁸ s svojim avtonomnim in emancipiranim ratiom. Ta ratio komunikacijo predmetov ne razume samó; kot dejavnost subjekta, zato precizira, da dojeti kakšno stvar samó nikakor ne pomeni prilagajati si jo, ampak "opazovati posamičen element v njegovi imanentni povezanosti z drugimi".⁹ V tem vidi Adorno smisel antisubjektivizma, uperjenega proti absolutnemu idealizmu in tak antisubjektivizem je pripravljen "razpreiti stvari" tako, kakor so nastale in ne prevajati stvari po vzoru velikih sistemov v kategorije.

Adorno zato predlaga pot od totalitete k fragmentu kot "formi filozofije", ki bi bila "totaliteta v partikularnem".¹⁰ Ta rešitev glede nominalizma in realizma (Adorno ne uporablja izraz konceptualizem) opozarja na nujnost mišljenja kot enciklopedije. Tej pa je bil zelo naklonjen celo pozni Hegel.

S pomočjo nekaterih posrečenih Blochovih interpretacij Hegla bi označila enciklopedijo kar z izrazom "oči pojma". Ernst Bloch je namreč opozoril na neko zelo pomembno dejstvo v razvoju Heglove misli. Res je bil Heglov življenjski ideal sistem, o čemer je razmišljal že v svojem najbolj zgodnjem razvoju in o tem tudi poročal Schellingu. Toda, ko je celota njegove filozofije izoblikovana, jo v naslovni formulaciji ne imenuje več sistem, ampak Enciklopedija. V svojem delu *Subjekt-Objekt* Ernst Bloch piše, da se je Hegel "vedno rogal mišljenju, ki se dogaja zaradi samega sebe. Njegov pojem ima oči in je od vsega začetka enciklopedično naraven".¹¹ Enciklopedija torej in ne sistem!

Esprit systématique je nekaj, čemur se filozofija po Adornu nikakor ne sme odreči. Z njegovim daljšim citatom lahko pojasnimo smisel enciklopedičnosti: "Mišljenje kot enciklopedija, kot to, kar je umno organizirano in vendar diskontinuirano, nesistematično, ohlapno, izraža samokritičnega duha uma. Zastopa to, kar je pozneje iz filozofije ušlo, najprej zaradi njene rastoče razdalje do prakse, nato zaradi njenega vključevanja v akademsko delovanje, zastopa izkustvo sveta, tisti pogled na realnost, katerega moment je tudi misel. Nič drugega ni svoboda duha."¹²

7 Ibidem, str. 35.

8 Ibidem, str. 36.

9 Ibidem.

10 Ibidem, str. 39.

11 Ernst Bloch: *Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel, Gesamtausgabe, Band 8, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 179.*

12 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik, str. 40.*

S takim pojmovanjem sistematičnosti in enciklopedičnosti filozofskega mišljenja Adorno zanimivo združuje to, kar je že pri Platonu in Aristotelu veljalo za izvor, arhe filozofije: čudenje in dvom. Izvor potrebe po filozofiji in filozofiranju sta Platon in Aristoteles razumela z obstojem stvarnosti. Človek se čudi in strmi zaradi tega dejstva, da je nekaj, ne pa, da nečesa ni. Ker človekova misel napreduje v iskanju resnice, se temu še pridružuje dvom, če je to, kar je, sploh lahko spoznati, in če so stvari po svojem bistvu to, za kar se na zunaj kažejo - zatorej sprašujoče čudenje.

Hegel je bil glede začetka in napredovanja filozofije bolj naklonjen dvomu. Adorno govori o *thaumázein* že v krajšem prispevku z naslovom *Die Idee der Naturgeschichte* leta 1932, pozneje, npr. v *Negativni dialektiki*,¹³ ko polemizira s fundamentalno ontologijo. Ne glede na povsem svojstven jezik in terminologijo, ki jo Adorno uporablja, ohranja prvotni smisel kategorije *thaumázein* v tem smislu, ker je z njo izražena digniteta konkretnosti. Zanimivo potrjuje to še s svojim pojmovanjem jezika.

Smisel mišljenja je večkrat izrazil s pomočjo Hegla, ki vidi njegovo moč v momentu negacije, tj. v posredovanju. V tej zvezi je pogosto citiral Hegla iz *Enciklopedije*, da je "mišljenje bistveno negacija nečesa neposredno danega",¹⁴ kar pomeni neposredovanega. Ta moment posredovanja je v *Negativni dialektiki* prekomentiral ravno s svojim pojmovanjem filozofije kot izrazite zavesti o posredovanju, kajti: "Heglova izenačitev negativitete z mislijo, ki bi naj filozofijo obvarovala pred pozitiviteto znanosti in pred amatersko kontingenco, ima svojo izkustveno vsebino. Mišljenje je že samo po sebi pred vsakršno posebno vsebino negiranje, rezistenca proti vsiljenemu; to je mišljenje podedovalo od svoje izvirne podobe, od odnosa dela do svojega materiala."¹⁵

Kakor je po eni strani zahteval "potopitev v posamezno", tako je po drugi izrecno zahteval, da "do skrajnosti stopnjevana dialektična imanenca potrebuje kot svoj moment tudi svobodo, da izstopi iz predmeta, svobodo, ki jo identitetna zahteva, odreže".¹⁶ Adornova teoretska pričakovanja so: nevezanost in svoboda do vsakršnega sistema in hkrati še svoboda v odnosu do posamičnih predmetov.

Vprašanje odnosa med mislijo in predmetom je Adorno razreševal v duhu stroge prepovedi hipostaziranja česar koli že; v tem je zanj tudi pomen dialektične izpeljave, da nam prepoveduje hipostazirati celo dialektiko samo. Smisel filozofskega posredovanja, ki se sicer sklicuje na dialektiko, zelo natančno razloži še na primeru analize izraza "hipostaziranje". S tem izrazom po Adornu mislimo pojem, ki je postal samozadosten, nekaj, kar je po vzoru nemškega idealizma postalo po sebi bivajoče in je zato določen "način postvaritve (*Verdinglichung*)".¹⁷ S hipostaziranjem se izgublja izvor in poreklo pojmovnih tvorb. Adorno se zaveda nevarnosti takšnega izgubljanja; da bi se temu izognil, predlaga rabo izraza supozicija. Hipostaziranje dialektike pri Platonu je "preobrat dialektike v mit", skratka v "hipostaziran pojem".¹⁸

13 Ibidem, str. 119.

14 G. W. F. Hegel: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, Meiner Verlag, Leipzig 1949, str. 44.

15 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 30.

16 Ibidem, str. 39.

17 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 2, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 282.

18 Ibidem, str. 287. O Adornovem odnosu do Platona in Platonovega pojmovanja dialektike, v kontekstu negativne dialektike, bi veljalo spregovoriti podrobneje. Adornov odnos do Platonove dialektike nikakor ni samo odklonilen in negativen. V poznih Platonovih tekstih so po Adornu celo izrecni nastavki za negativno dialektiko, ki jo kot negativno pri Platonu samem označuje celo Hegel. Adornovo in Heglovo ugotovitev potrjujejo zelo številna Platonova stališča, npr. iz *Sofista*. Glej še Gottfried Martin: *Platons Ideenlehre*, de Gruyter, Berlin/New York 1973, str. 237/239.

S takó prekomentirano mislijo o posredovanju, ki se nikakor ni odrekla heglovstvu, smo na terenu Adornovega pojma filozofskega izkustva in njegovega pojmovanja negativne dialektike, znotraj tega, kar je sam imenoval nereducirano izkustvo v mediju pojmovne refleksije. Sistematičnost in enciklopedičnost negativne dialektike kot antisistema omogočajo pojmi, kot so posredovanje, konstelacija in konfiguracija resnice, prednost objekta itd. Z njihovo pomočjo razumemo, zakaj Adornova filozofija nikakor ni samo esejizem, pojmovna razpuščenost in nesistematično podana razmišljanja, ki bi Adornu jemali še celo status filozofa. Vztrajanje pri oceni, da je Adornova filozofija samo esejizem, ne pripelje nikamor.

Odrekel se je sistemu, da bi za seboj zapustil antisistem. Ko pa analiziramo njegovo organiziranje teorije, ne moremo mimo vprašanja, kaj je v tej organiziranosti dejansko novega. Še vedno združuje dve značilnosti vseh velikih sistemov, sistematičnost v pomenu konsekvence pojmovne izpeljave in kritiko, ki po neizprososti na številnih mestih prejšnje sisteme presega, tako da je v tej zvezi Rüdiger Bubner izrazil, da je Adorno "pisal sistem proti vsem sistemom".¹⁹

Organizirati teorijo kot celoto je zanj miselna obveza, ki se ne more odreči pojmu celote, toda pripeta ostaja na fragment, posebno in posamično. Iz te predpostavke je razumljivo njegovo stališče, da je "zahteva po obveznosti brez sistema, zahteva po miselnih modelih".²⁰ Adorno pri tem najprej precizira, kaj ti modeli niso, namreč, "da niso zgolj monadološke vrste". Iz tega sledi: "Model zadene specifično in več kot specifično, ne da bi ga razblinil v svojem splošnejšem nadrejenem pojmu. Filozofsko misliti je toliko kot misliti v modelih: negativna dialektika je skupek modelskih analiz."²¹ Zato je ideja negativne dialektike kot antisistem sistematično izpeljana. Kot kaže tretji del *Negativne dialektike*, je Adorno podrobno prikazal takó pojmovano modelsko analizo na izbranih predmetnih območjih, ki v marsičem sovpadajo s tradicionalnim predmetnim območjem filozofije iz časov velikih sistemov.

Ni ravno lahko dojeti smisel njegovih besed o filozofskem mišljenju, ki razmišlja v modelih, z gotovostjo pa lahko trdimo, da takó pojmovana analiza, tj. že omenjena, do skrajnosti stopnjevana dialektična imanenca, prepoveduje kakršnokoli prevajanje v kategorije, saj gre samo za potopitev v posamezno. Pri tem velja tudi upoštevati ugotovitev, ki jo je podal Herbert Schnädelbach, da Adornovo pojmovanje neidentičnega nikakor ne moremo "reducirati na trivialno diferenco med pojmom in stvarjo".²² S pojmom konstelacije resnice je razumljiva njegova analiza oziroma razmišljanje v modelih; model bi lahko razumeli kar kot sistem v posebnem in posamičnem.

Še bolj postane Adornov pristop razumljiv, če njegovo kritiko in odklanjanje sistema analiziramo na podlagi njegovega, verjetno najbolj popularnega dela z naslovom *Philosophie der neuen Musik* (1949). V njem dobimo zanimiv opis dialektičnega komponiranja, ki v bistvu "dialektiko zaustavlja".²³ Na podlagi tega zaustavljenega pojma dialektike - nekateri interpreti Adorna, kar z njim označujejo smisel negativne dialektike, npr. Albrecht Wellmer

19 Rüdiger Bubner: *Adornos Negative Dialektik*. Cit. iz *Adorno-Konferenz 1983*, (Hrsg. von Ludwig von Friedeburg und Jürgen Habermas), Suhrkamp, Frankfurt 1983, str. 35.

20 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 39.

21 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 39.

22 Herbert Schnädelbach: *Dialektik als Vernunftkritik. Zur Konstruktion des Rationalen bei Adorno*. Cit. iz *Adorno-Konferenz 1983*, str. 74.

23 Theodor W. Adorno: *Philosophie der neuen Musik, Gesammelte Schriften, Band 12*, Suhrkamp, Frankfurt 1975, str. 118.

- še za njegovo pojmovanje sistema lahko sklepamo, da je zaustavljeni sistem. Kot antisistem, ki pomeni konstelacijo konkretnih in neshematičnih odnosov, je po Adornu primerljiv s tem, kar Arnold Schönberg, znan komponist, pri katerem je Adorno leta 1925 na Dunaju študiral, imenuje model. Smisel modela je po Adornovi razlagi v Filozofiji nove glasbe izrecno v tem, da "se reflektira kot ne-identiteta".²⁴

Še na nekaj velja opozoriti v zvezi z njegovim antisistemom. Že večkrat je bilo poudarjeno, da Adorno s svojim načinom filozofiranja izrecno zahteva konkretnost; samo tisto razmišljanje je smiselno, ki svoj predmet tudi dejansko dosega in premore. Vemo, da je bil ves čas Adornov trajni mišljenjski motiv stroga prepoved dokončne konkretizacije in izrekanja nečesa docela oprijemljivega, še celo takrat, kadar gre za konkretizacijo in upodabljanje upanja, dialektike, itd. Zato so vse te njegove mišljenjske kategorije dejansko "zaustavljene".

Kakor izhaja iz celote njegove misli, je njegovo prevladujoče mnenje, da je vsako opredmetovanje isto kot odtujitev, reifikacija; skratka, glede odtujitve dobimo pri Adornu miselni model na ravni Zgodovine in razredne zavesti, po kateri sta identična pojem postvaritve (Verdinglichung) in upredmetenje (Vergegenständlichung), teza, ki se ji je Lukács pozneje docela odrekel, ne pa večinski del frankfurtske šole in tudi ne Ernst Bloch. Bi bila danes sprejemljiva trditve, da je ravno starozavezno teološko izročilo - vsaj pri Blochu in Adornu - deloma pogojevalo identifikacijo med postvaritvijo in upredmetenjem?

Sklepamo pa lahko še tudi v tej smeri, da se Adorno ne želi izpostavljal možnosti odtujitve in se tudi zato, pri že vseh naštetih razlogih, izogiblje logiki identificirajočega mišljenja, ki je vir odtujitvenih procesov. Zato je smiselno uporabljati izraze, kot: negativno upanje, negativna dialektika, negativna teologija, celo negativna ontologija in negativna metafizika. Adornova izrecna in na zelo visoki teoretski ravni izdelana prepoved vsakršne ikonolatrije ga pripelje, in to zelo konsekventno, še do izdelanega filozofskega sistema kot antisistema, ki ga je posrečeno imenoval z izrazom negativna dialektika; njegov sistem je zato negativni sistem.

Filozofi so se vedno ravnali po vodilu, da je misliti isto kot identificirati; to identitetno logiko mišljenja je Ernst Bloch zavrnil s svojo trditvijo, da misliti pomeni hkrati še presehati (Denken heisst Überschreiten). Po tej plati bi bilo mogoče trditi, da je Adornov negativni sistem, ne glede na vsa, večkrat izrečena nestrinjanja z Blochom, izrekel nekaj podobnega.

Njegovi zelo številni ugovori identitetnemu mišljenju, na katerem vztraja sistem, ugovori, ki so izdelani kot antisistem, vendar vsakemu interpretu njegove misli predstavljajo permanentno prepoved dokončnega izrekanja smisla sporočila o tem, kaj je dejansko njegova negativna dialektika. Smisel sporočila kakšne interpretacije ni v dokončnem sporočanju o tem, kaj je kakšna filozofska misel, ampak prej v poskusu odgovora na vprašanje, zakaj je kakšna misel, filozofija, teorija aktualna - kaj še ima povedati, četudi samo v drobcih: tu in zdaj.

Vsaka doba ima svojega Platona in Aristotela! Kot interpreti Adornove - in vsake druge filozofske - misli nimamo pravice po dokončnem in enkrat za vselej veljavnem izrekanju resnice njegove misli. Vsaka interpretacija pa mora - to je njena dolžnost - prisluhniti argumentom nekega konsekventnega mišljenja, kot je to Adornovo, znati te argumente posredovati, hkrati z njegovim opozorilom, da filozofija ni nekaj, kar bi se dalo ali celo smelo referirati.

24 Ibidem, str. 58.

V tem vidim moč njegovega negativnega mišljenja, njegovega negativnega sistema, ki v sebe vključuje tako negativno ontologijo, negativno teologijo itd., različne, konkretne modele kot antisisteme. Z vsem tem je hkrati še podan smisel tega, kar je del sodobne dialektične tradicije filozofiranja. Kaj ohranja dialektiko kot aktualno filozofiranje v novejši, celo najnovejši zgodovini filozofije, je razumljivo tudi s pomočjo Adornovega življenjskega prispevka.

Adorno izhaja pri kritiki sistema tj. demontaži sistema, najprej iz kritike konstitutivne subjektivnosti, ki se v izgotovljeni podobi sistema ohranja kot logika gospostva, zato je identificirajočemu mišljenju postavil za vzor mišljenje v modelih. Vprašajmo se še enkrat, kaj je to "misliti v modelih"?

Zelo odločno je treba povedati, da Adorno z njegovim pojmovanjem negativne dialektike kot zavesti o neidentiteti ne gre za to, da bi mišljenju odrekal njegovo najbolj elementarno odliko, da je misliti isto kot identificirati. Adorno izrecno opozarja, da "se ne da misliti brez identifikacije, kajti vsakršno določanje je identifikacija".²⁵ Mišljenje mora znati izraziti to, kar nekaj je, samo da gre pri dialektičnem načinu izražanja za bistveno drugačen pristop identifikacije kot pri t.i. identitetnem mišljenju. To mišljenje vse, o čemer govori, podreja in prilagaja nečemu višjemu, občosti, v kateri posamezna, konkretna stvar sploh ne pride več do veljave oziroma se je sploh ne da izraziti drugače kot samo nekaj povsem podrejenega.

Zaradi tega Adorno naravnost izrazi, da "identitetno mišljenje pove, pod kaj nekaj pade, česa primerek in predstavnik je, skratka, pove, kar ni ono samo. Identitetno mišljenje se oddaljuje od identitete svojega predmeta".²⁶ Ker znotraj takega mišljenja pojem stvari nikakor ne ustreza, saj ni niti pri njej, zahteva Adorno med mišljenjem in stvarjo nekaj mimetičnega in sama struktura pojma mora v sebi ohranjati ta mimetični impulz.

Kaj misli Adorno z mimetično strukturo pojma? V tej zvezi govori o pojmu v gibanju, ki naj ujame lastno identiteto stvari in spozna predmet v njegovi lastni, zgodovinsko pogojeni konstelaciji. Za vzor postavlja model, po katerem ravna jezik s svojo spoznavno funkcijo, kajti pojme "centrira okrog kakšne stvari". S takim razvrščanjem pojmov okrog stvari, ki jo je treba spoznati, pojmi "potencialno določajo njeno notranjost, z mišljenjem dosežejo to, kar je mišljenje iz sebe moralo izločiti".²⁷

O naravi jezika še bolj nazorno poroča v Filozofski terminologiji. Tu beremo, da "je jezik v splošnem pametnejši od nas, kajti upira se temu, da bi pod pojem subsumiral nekaj, katerega lastno bistvo je ravno nekaj nepojmovnega".²⁸ Adorno opozarja na empiristično filozofsko tradicijo, konkretno na Huma, saj je ta z izrazi, kot recimo "impressions", opisoval najbolj neposredne čutne danosti v nasprotju z že posredujočo zavestjo.

Samo deloma smemo sklepati o Adornovi reaktualizaciji empiristično usmerjene filozofije. Interpretacija je nedvomno zanimiva toliko, kolikor empiristično tradicijo filozofiranja sooča z modelom negativne dialektike. Iz fragmentarnega Adornovega soočanja s Humom vidimo, da Adorno predlaga "model za neko drugo spoznavnoteoretsko kategorijo", namreč za "pojem fenomenologije".²⁹

25 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 152.

26 Ibidem.

27 Ibidem, str. 165.

28 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 2, str. 291.

29 Ibidem, str. 292.

Preseneča s svojim zelo natančnim in podrobnim opisom tega, kar ima za smisel fenomenologije in filozofsko fenomenološkega razmišljanja. Fenomenologija "dejansko pomeni povezovati pojme s stvarmi", konfrontirati pojme s stvarmi, dobesedno s tem, na kar se pojmi nanašajo. Zaradi tega je Adorno odločno zaključil: "Kolikor je ta konfrontacija kakšnega pojma z vsebino stvari, ki jo pokriva, življenjski element mišljenja, je vsekakor vsako filozofsko mišljenje, dejal bi, zares fenomenologija."³⁰

Na podlagi takó razumljene fenomenologije bi smeli tudi Adornovo negativno dialektiko poimenovati kar fenomenologija mišljenja. Kakorkoli že, pri tej gre v bistvu za smisel njegovega mišljenja v modelih, saj si prizadeva zelo konsekventno reflektirati vse posledice konstitutivne subjektivnosti, tako pri Kantu kot pri Heglu; njuno miselno ravnanje - transcendentalizem s svojim samozadostnim jazom - po Adornovi kritiki nasprotuje fenomenologiji mišljenja. Kot je razvidno iz njegovih kritik sodobnih filozofskih smeri, je tudi tem očital, da v bistvu ne zadostujejo v prej opisanem smislu kriterijem fenomenologije mišljenja; še vedno namreč preveč izhajajo samo iz sredstev avtonomnega ratia ali pa so glede pojmovnosti - njegova znana kritika pozitivizma - na tako skromni ravni, da niti ne premorejo pojma celote, ki v mnogočem sploh šele omogoča teorijo.

Za takó pojmovano fenomenologijo mišljenja ni ničesar, kar bi se ne dalo dojeti in izraziti. Zato je po Adornu naloga filozofije povsem nasprotna od tega, kar je izrazil Wittgenstein v Traktatu; o čemer se ne da govoriti, o tem je treba molčati. Kot bi bil Adorno želel povedati, da je tudi neizrekljivosti treba ustvariti, dati pojem, toda tako, da se stvar sama v tem ne zaduši in utopi.

Pojem ni konstitutiven do stvari, tudi pojem svobode še ni konstitucija svobode. Sodba, da je kdo svoboden človek, se nanaša na pojem svobode. Če ga soočamo z izkustvom, sam sebi nasprotuje, prihaja v protislovje s seboj. Skratka, potem pojem svobode sploh ni več to, o čemer govori. Svoboda je konkretna ali pa je ni, vendar ni spoznavna po vzoru nečesa "prvega", še manj določljiva kot tako in nič drugače bivajoče.

Adorna najprej zanima konkretni pojem svobode, vendar takó, kot to preberemo v krajšem tekstu z naslovom Frankfurter Adorno Blätter (1992) iz njegove zapuščine, ki jo po postopni obdelavi izdaja Theodor W. Adorno Archiv: "Das Unfreie lasst sich erkennen, nicht darstellen."³¹ Tudi po zapisu iz Negativne dialektike se svobode ne da določiti opisno, kot nekaj že bivajočega, kajti svoboda je nekaj nastajajočega, zato je moč govoriti pri Adornu o negativnem pojmu svobode.

Kot prvega od miselnih modelov dialektike Adorno obravnava pojem svobode - s podnaslovom K metakritiki praktičnega uma - in z njim nazorno kaže vse aporije, v katere se ta pojem zapleta pri Kantu zaradi njegove izrazito subjektivistične naravnosti. Zato tudi ta Adornova razmišljanja o Kantovem pojmovanju svobode v bistvu nadgrajujejo njegovo programsko začrtano nalogo iz predgovora, ki je v tem, da prekine s t.i. konstitutivno subjektivnostjo, kajti Kantov pojem svobode temelji na avtonomiji uma, samodajanju zakonov in izrecni poslušnosti ter izpolnjevanju teh zakonov. Iz zaključnega dela K metakritiki praktičnega uma razberemo Adornova lastna stališča o pojmovanju svobode. Z njihovo pomočjo razumemo, zakaj je Kantovo pojmovanje svobode še vedno in kljub vsej kritiki vzor, ki se mu ni odrekal.

Modeli po Adornu nikakor ne pomenijo nekakšnega občega načina opazovanja, ampak peljejo k stvarnemu problemu in njegovi vsebinski intenciji, k temu, kar je označil

30 Ibidem.

31 Frankfurter Adorno Blätter, (Hrsg. vom Theodor W. Adorno Archiv), Edition Text + Kritik, München 1992, str. 7.

kot obrat k posebnemu in posamičnemu. Tako modelska analiza skuša rehabilitirati manj upoštevan, celo nepriznan del zgodovine filozofije, to, kar je hkrati programski zapis njegove filozofije, izražen kot zavest o neidentiteti. Vendar smisel modelov ni samo v tem, da demonstrirajo negativno dialektiko, temveč, da predstavljajo nekatere ključne pojme filozofskih disciplin. Z njimi nam Adorno omogoča stopiti v tradicionalno filozofsko predmetno območje, kar je po svoje paradoks njegove negativne dialektike, saj kaže na to, da Adorno v bistvu sploh ni antitradicionalist.

Vsekakor je možno obravnavati filozofijo po področjih in glede na problemske sklope, ki so se zgodovinsko izoblikovali znotraj nekega področja. Z Adornovim razumevanjem filozofije vsekakor ne moremo povsem zavrniti tradicionalnega, disciplinarnega pristopa glede filozofskega preučevanja. Kot da bi tradicionalna filozofija sama zavračala deklarirani univerzalizem, ki se je moral ravnati po meri občega in nujnega in z disciplinarnim pristopom, vsaj deloma, prisluhnila konkretnosti, ki jo je sicer podrejela zahtevam občesti uma in identitetne logike.

Na področju filozofije morale izstopa dialektika svobode in z njo si Adorno odpira pot v razmišljanja o filozofiji zgodovine. Četudi ta pristop na prvi hip še tako spominja na heglovski dojemanje svetovne zgodovine kot razvoja pojma svobode, govori Adorno o njem s Kantovo pomočjo. Že sama konstrukcija Negativne dialektike opozarja na prevladujoč Kantov vpliv, o katerem zanimivo poroča Jameson Fredric v svojem delu *Late Marxism. Adorno, or, the Persistence of the Dialectic*. "Dejansko je Negativna dialektika daleč od tega, da bi predstavila 'odprto' ali tvegano kompozicijo; imitira pa... osnutek Kantove Kritike čistega uma."³² Sicer s povsem drugačnim materialom in sredstvi, opozarja Jameson in pri tem podaja skoraj drzno ugotovitev, da Negativna dialektika "razgrinja Kantovo delo kot nekakšno postmoderno rekonstrukcijo",³³ čeprav Adorno ni nikdar pripadal postmoderni.

Že v konstrukciji Dialektike razsvetljenstva očitno prevladuje Kantov vpliv, še bolj pa v analizi modelov negativne dialektike. Tako so trije modeli te dialektike nesmrtnost, svoboda in Bog zaključni deli Negativne dialektike, opozarja Jameson, ugotovitev, ki ji seveda ne moremo oporekati. Tu je pred nami tudi nov koncept razumevanja odnosa med materializmom in nesmrtnostjo in je to nedvomno Adornov poskus filozofske zavrnitve teodicije smrti, zaradi katere so iz novejšje filozofije izginila razmišljanja o nesmrtnosti.

Nemi ostajamo vsekakor pred Jamesonovim opozorilom, da je Adorno s temi modeli bistveno razširil in filozofsko dopolnil "sámo marksistično dojemanje zgodovine".³⁴ Kot da bi nam ta zgodovinski trenutek sam prepovedal, da bi si sploh še upali razmišljati v kategorijah kot marksistično pojmovanje zgodovine ali pa si celo drzniti uporabljati izraze kot sodobni marksizem. V svetu, ki se je do pred kratkim imenoval socialističen, je socializem in marksizem skoraj tabu tema in le kdo lahko izmeri dolžino tega obstranskega zgodovinskega - nepotrebnega - razvoja.

Lepa pesniška vizija govori o tem, da so ga bičali, križali, zavrgli in globoko pod zemljo pokopali in še na njegov grob postavili skalo. A glej, zgodi se čudež, da tako umorjen, zavržen in zakopan prej ali slej od mrtvih vstane.

In kako se naj vsemu temu odzove filozofija? Gre za trenutek, ki nam ne dovoljuje drugega komentarja kot tega, ki ga omogoča pobeg v estetizacijo sveta, tudi z dokaj očitno

32 Fredric Jameson: *Spätmarxismus. Adorno oder Die Beharrlichkeit der Dialektik*, Argument, Hamburg 1992, str. 94.

33 Ibidem.

34 Ibidem, str. 96.

Adornovo teoretsko pomočjo. Vsekakor ne moremo mimo Jamesonove ugotovitve, da je v t.i. zahodnem marksizmu - ta si še upa naglas izreči besedo marksizem - glede njegove filozofske utemeljitve, po Lukácsevi Zgodovini in razredni zavesti, drugo delo na taki višini, samo še Adornova Negativna dialektika. Duhu identitete zdaj stoji nasproti še - povsem dostojen izziv - duh neidentitete, različnosti.

Jamesonov pristop opozarja na en vidik pri analizi Adornove filozofske misli, na presojo Adornovih stališč predvsem z vidika - popularen in v marsičem prevladujoč način študija filozofije pred dvajsetimi leti - filozofije zgodovine. To je in tudi nedvomno ostaja zelo pomemben vidik Adornove misli, vendar preveč obide in prezre neki še pomembnejši moment pri Adornu, tj. metodološkega.

Še ko je Adorno živel in takoj po njegovi smrti so mnogi interpreti njegove misli izpostavljali filozofskozgodovinski moment kot odločilen tudi zato, da bi Adorna lahko uvrstili med marksistične mislece, se med seboj žolčno prerekali o tem, koliko Adorno še je ali deloma sploh ni več marksist, nekateri od njih celo Adornu očitali odpad od marksizma. Zdajšnje študije o Adornu pa nam aktualnost njegove misli kažejo v povsem drugačni luči.

Ne da bi hoteli zanemariti filozofskozgodovinski vidik ali ga celo povsem odmisлити, zdaj aktualno branje in interpretacija Adornove misli, pojem dialektike kot še vedno aktualen filozofski način razmišljanja, izpostavlja izrazito z metodološke plati. Adornovo pojmovanje dialektike namreč zelo očitno izpostavlja vprašanje koncepta določene racionalnosti, tj. posredovanja, ki izhaja iz identificirajoče logike ratia kot prevladujočega miselnega modela v zgodovini filozofije.

Od zdaj že številnih del, ki preučujejo Adorna v tej smeri, moram omeniti vsekakor delo z naslovom Theodor W. Adorno, v katerem avtor tega dela Hauke Brunkhorst opozarja³⁵ na dokaj podobne zaključke še v delu z naslovom Negative Dialektik und Erfahrung.³⁶ Avtorica tega dela Anke Thyen povsem samostojno in neodvisno - po notranji logiki strukture Adornove misli - kaže na enodimenzionalnost interpretacije Adornove dialektike, pojmovane zgolj kot določene filozofije zgodovine.

Po mnenju obeh je zato pri poskusu razumevanja in ocene negativne dialektike mnogo pomembnejši metodološki vidik kot pa filozofskozgodovinski, ugotovitev, ki ji velja pritrčiti. Predvsem zaradi tega, ker ne glede na izstopajoč filozofskozgodovinski moment, ki je dejansko razviden v vsakem stavku Adornove filozofske misli, filozofija zgodovine hote ali ne hote spravlja filozofijo v tesno bližino s svetovnonazorskostjo, ki pa jo je Adorno ostro zavračal. V tej zvezi je znana njegova izrecna zahteva, iz katere izhaja, da je treba svetovne nazore iz filozofije celo pregnati.

35 Hauke Brunkhorst: Theodor W. Adorno. Dialektik der Moderne. Piper, München 1990, str. 324.

36 Glej Anke Thyen: Negative Dialektik. Zur Rationalität des Nichtidentischen bei Adorno, Suhrkamp, Frankfurt 1989.